

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۲/۱۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۴/۱۱

واکنش‌های غیر کیفری در تقنین؛ مطالعه موردی صدور چک پرداخت‌نشدنی

سمیه آقایی نژاد^۱ / ارژنگ اردوان^۲

چکیده

چک مقبول‌ترین سند تجاری در جامعه است، سهولت در دسترسی به آن موجب افزایش استفاده از آن در معاملات شده است. صدور روز افزون چک‌های پرداخت‌نشدنی قانون‌گذار را ناگزیر به پیش‌بینی ضمانت-اجرای کیفری در مقابله با این چک‌ها نمود، اما جرم‌انگاری صدور چک پرداخت‌نشدنی نیز از گسترش صدور چک‌های پرداخت‌نشدنی نکاست. قانون‌گذار در ادوار مختلف قانون‌گذاری سعی در اصلاح قانون صدور چک نمود. اصلاحیه‌های گوناگون که در هر دهه در حوزه قانون چک تصویب می‌شد نیز نتوانست از افزایش صدور چک‌های پرداخت‌نشدنی جلوگیری کند. از این‌رو قانون‌گذار در اصلاحیه سال ۱۳۹۷ اقدام به اتخاذ تدابیر غیر کیفری در قبال صدور چک پرداخت‌نشدنی نمود پژوهش پیش‌رو با روش توصیفی-تحلیلی و مطالعه کتابخانه‌ای، در پی بررسی ماهیت و فلسفه واکنش‌های غیر کیفری و نیز ضرورت رهنمونی به این واکنش‌ها در خصوص صدور چک پرداخت‌نشدنی و شناسایی این تدابیر در آخرین نسل از تدابیر قانونگذاری مقنن است.

واژگان کلیدی:

چک پرداخت‌نشدنی، ضمانت اجرای بانکی، اقدامات پیشگیرانه، واکنش‌های حقوقی.

۱. دانشجوی دکتری حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشگاه یزد، یزد، ایران. aghai.somayeh@yahoo.com.

۲. استاد تمام گروه فقه و حقوق دانشگاه یاسوج، کهکیلویه و بویراحمد، ایران. arzhang1345@gmail.com.

بیان مسئله

مجازات در جوامع مختلف تحت تأثیر فرهنگ، اجتماع و اقتصاد هر جامعه است به گونه‌ای که اگر با آن‌ها همسو نباشد نه تنها مؤثر نیست؛ بلکه نتایج سوئی نیز دربر خواهد داشت. شدت و نوع مجازات‌ها با تأثیرپذیری از این عوامل پشتیبانی می‌شود و در صورت انطباق واکنش‌های کیفری با خواست‌های اجتماعی، مجازات‌ها مؤثر و مفید هستند. بنابراین، سیستم کیفری، نمی‌تواند بدون توجه به عقیده و احساس عامه‌ی مردم، کارآمد و توانا گردد، «مگر آن که بتواند دلایل قانع‌کننده‌ی اخلاقی و انسانی، برای مجازات‌ها فراهم نماید» (صفاری، ۱۳۸۴، ۲۸۸).

در خصوص چک پرداخت‌ناشدنی نیز چنین تکنیکی نیازمند رعایت است. چک پرداخت‌ناشدنی به عنوان «محور اصلی این تحقیق»، چکی است که به علت فقدان وجه یا اعتبار کلا یا بعضاً یا به علت عدم رعایت شرایط شکلی صحت صدور آن برای محال‌علیه قابل پرداخت نباشد (ولیدی، ۱۳۹۰، ۳۴). در تعریفی دیگر از صدور چک پرداخت‌ناشدنی چنین بیان شده است که: «صدور چک به گونه‌ای است که بانک، به یکی از علل قانونی، از پرداخت وجه آن خودداری نماید» (میر محمد صادقی، ۱۳۹۳، ۳۴۳).

مساله اصلی نوشتار حاضر این است که واکنش‌های غیرکیفری در برابر صدور چک پرداخت‌ناشدنی از چه ضرورت و ماهیتی برخوردار بوده و رویکرد نظام حقوقی ایران در این خصوص مشتمل بر چه راهبردهایی است؟ بر این اساس ساختار نوشته حاضر چنین سامان می‌یابد که نخست، به ماهیت و فلسفه واکنش‌های غیرکیفری پرداخته و در قسمت دوم به بیان راهبردهای غیرکیفری (اعم از حقوقی و بانکی) بپردازد.

۱. واکنش‌های غیرکیفری در تقنین؛ ماهیت و فلسفه

در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲، مصادیقی از تدابیر غیرکیفری بیان شده است؛ لیکن قانونگذار ایران، فهمی از اقدامات غیرکیفری را ذکر ننموده است. البته می‌توان با نگاهی مجموعی به این مصادیق، نظیر مجازات‌های جایگزین حبس و اقدامات تأمینی و تربیتی چنین گفت که: «مراد از اقدامات غیرکیفری، اقدامات غیرقهرآمیزی است که دارای ماهیت اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و وضعی بوده و به منظور جامعه‌پذیر و قانون‌گرا کردن افراد و با حفاظت از آماج‌های جرم اعمال می‌شوند، در نهایت به اجتناب از مداخله نظام عدالت کیفری منجر شده و توسل به اقدام‌های سرکوبگر را که هزینه‌های مالی و انسانی قابل توجهی برای دولت، بزهکاران و خانواده‌های آنان دارند، منتفی خواهند کرد» (آشوری، ۱۳۸۸، ۵۶۹).

می‌توان گفت که اقدامات غیرکیفری، شماری از تدابیر هستند که از سوی نظام‌های عدالت کیفری و از رهگذر قانونگذاری اتخاذ و در بطن جامعه و با مشارکت مردم از سوی فرد محکوم به اجرا در می‌آید (قدیری، ۱۳۹۲، ۱۳). نوع و میزان شدت و حدت این اقدامات با توجه به عوامل زیر تعیین می‌شوند:

- جرم ارتكابی،

- شخصیت و پیشینه کیفری بزهکار،

- دفعه‌های ارتکاب جرم،

- وضعیت بزه‌دیده و آثار ناشی از آن،

- و سایر اوضاع و احوال و جهات مخففه

حال می‌توان با توجه به ماهیت و فلسفه واکنش‌های غیر کیفری، چنین گفت که گرچه گاه به نادرستی ماهیت سزا و جرم‌انگاری در نظر می‌آید ولی براساس مبانی تجریم، نخست، بایستی به نفی مقدمات جرم از طریق قانونگذاری (پیشگیری) و یا ضمانت‌های اجتماعی و حقوقی مبادرت کرده و در مرحله نهایی به سزا و کیفر روی آورد. این منطق در روح حاکم بر شریعت کیفری اسلام نیز نمودار است؛ اعم از حدود و یا تعزیرات.

اما چنین الگوریتمی در مواجهه با صدور چک پرداخت‌نشده مد نظر قانونگذار قرار نگرفته است. در حقیقت، تضعیف کارکرد ارزشی-اخلاقی حقوق کیفری و اختلاط مفاهیم بزه، گناه و انحراف، نبایستی در موضع‌گیری کیفری رخ دهد. بدین معنا که اگر نسبت میان «محرم» و «بزه» را نسبت عموم و خصوص مطلق بدانیم، بزه، ناقض ارزش‌های بنیادین جامعه است و بر همین اساس، مواجهه با صدور چک پرداخت‌نشده، مکانیزمی اداری و مدنی را اقتضا خواهد کرد؛ چه آنکه به حدی از نقض ارزش‌های جامعه نیست.

به هر روی، برخی معتقدند: «تحدید استفاده از ضمانت‌اجرای کیفری به ویژه در قلمرو دیگر شاخه-های حقوقی مستلزم اعمال تغییراتی اساسی در ساختار اجتماعی و اخلاقی جامعه است؛ تحولی که وصول بدان دشوار و نیازمند گذشت زمان اما امکان‌پذیر است» (جزایر فارسانی، ۱۳۷۸، ۲).

در همین راستا، با توجه به تاثیرپذیری سیاست کیفری از مقتضیات زمان و مکان، ضروری است که سیاست مواجهه تقنینی با صدور چک پرداخت‌نشده، تابعی از سیاست‌های فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی بوده (غفاری، ۱۳۸۶، ۲۰) و با توجه به هزینه‌های اجتماعی سنگین جرم‌انگاری صدور چک پرداخت‌نشده، از تدابیر غیر کیفری بهره جست^۱.

بنابراین، نوع واکنش‌های کیفری و غیر کیفری قانونگذار در برابر چک پرداخت‌نشده نیز باید با اوضاع اجتماعی-اقتصادی جامعه تناسب داشته باشد. گرچه قانون‌گذاران سعی دارند «با تشدید زرادخانه کیفری و وضع کیفرهای سنگین به ریشه‌کن کردن سریع جرایم و مبارزه با بزهکاری بپردازند، ولی نوعی سیاست‌زدگی در آن نمایان است» (آقایی‌نیا و جوانمرد، ۱۳۹۰، ۲۵).

پس از این تفصیل و مقدمه، می‌توان گفت: واکنش‌های کیفری به تنهایی برای مقابله با صدور چک پرداخت‌نشده کافی نیستند، و طی تغییرات متوالی قانون صدور چک با وجود افزایش مجازات‌ها ما

۱. نک به: بشریه، ۱۳۹۲، ۲۵.

همچنان شاهد گسترش این جرم بوده‌ایم. در اصلاحیه اخیر قانون صدور چک ضمانت‌اجراهای بانکی و حقوقی به عنوان واکنش‌های غیرکیفری مورد استفاده قانون‌گذار در مقابله با صدور چک پرداخت نشدنی می‌باشد.

حذف جنبه کیفری از چک در وضعیت کنونی جامعه تا حدی آثار سوء بعدی را به دنبال دارد چرا که وجود جنبه کیفری در چک باعث استفاده بیشتر افراد از آن شده است و حذف این جنبه چک را هم ردیف سفته و برات می‌نماید. از این رو، ضمن حفظ جنبه کیفری چک تمهیدات غیرکیفری هم در کنار واکنش‌های کیفری برای کاهش صدور چک پرداخت نشدنی راهگشاست.

طرح اصلاحی قانون صدور چک درصدد حذف جنبه کیفری چک بوده و چک را در صورتی که از شقوق کلاهبرداری و خیانت در امانت باشد، جرم می‌داند، اما در اصلاحیه قانون، حذف جنبه کیفری تصویب نگردید و تمهیدات پیشگیرانه به همراه ضمانت‌اجرای کیفری ملاک مقابله با صدور چک پرداخت‌نشدنی قرار گرفت.

در قوانین گذشته در خصوص چک قانون‌گذار بیشتر به اقدامات و واکنش‌های سرکوبگرانه توجه داشته اما قانون اصلاحی ۱۳۹۷ با توجه بیشتر به اقدامات پیشگیرانه، به دنبال پیشگیری از صدور چک پرداخت نشدنی است. با توجه به کارساز نبودن مجازات حبس و جزای نقدی در خصوص چک پرداخت نشدنی، اقدامات پیشگیرانه می‌تواند وقوع این جرم را کاهش دهد.

بنابراین قانون و رویه قضایی واکنش‌های بانکی و مدنی را در مقابله با چک پرداخت نشدنی پیش-بینی نموده است. بانک‌ها با اقدامات پیشگیرانه و سازوکارهای موردی به دنبال مقابله با صدور چک پرداخت نشدنی هستند. جبران خسارات و خسارت تأخیر تادیه نیز راهکار دیگری برای کاهش صدور چک پرداخت نشدنی است. در قسمت دوم این نوشتار به این موارد به تفصیل پرداخته خواهد شد و گرچه رصد این تدابیر از منظر فقهی، کار مستقلى می‌طلبد ولی این تغییر سیاست کیفری در قالب گزاره سرآمد فقهی «التعزیر بمایراه الحاکم» قابل ارزیابی است؛ بدین معنا که همچون «کمیت» و «کیفیت»، «اصل» تعزیردهی یک عمل و یا عدول از آن به سمت اقدامات غیرکیفری، نیز در حیطه صلاحیتهای حاکم اسلامی است.

۲. تدابیر غیرکیفری: اقدامات پیشگیرانه بانک‌ها

قانون‌گذار در اصلاحیه قانون صدور چک، اقدامات پیشگیرانه را در نظر گرفته است تا با اجرای آن‌ها از صدور چک پرداخت نشدنی جلوگیری شود. به عبارت دیگر، در قانون جدید صدور چک، قانون‌گذار سیاست تقنینی پیشگیرانه را دنبال کرده است، در واقع قانون‌گذار با اتخاذ سیاست پیشگیرانه وضعی در پی ناتوان-سازی صادرکننده امکان صدور چک پرداخت نشدنی بوده و از توانایی صادر کننده کاسته است.

بر این اساس، بانک‌ها موظف هستند ضمن پیوستن به سامانه یکپارچه چک، وضعیت متقاضی دسته‌چک را استعلام نمایند تا ممنوعیت قانونی وجود نداشته باشد. همچنین در صورت صدور چک پرداخت نشدنی اقداماتی را به منظور جلوگیری از تکرار جرم به عمل آورند.

پیش‌بینی چک موردی سازوکاری است که قانون‌گذار برای نخستین بار آن را در اصلاحیه قانون در نظر گرفته است، از این طریق ضمن امکان صدور چک برای صادرکننده به دلیل موردی بودن چک هم نیاز به صدور دسته‌چک نیست و هم از تکرار صدور چک پرداخت‌نشدنی پیشگیری می‌شود. اما نکته‌ی مثبتی که دیده می‌شود نگاه پیشگیرانه قانونگذار در بحث صدور چک پرداخت‌نشدنی است. ضمانت‌اجراهای غیر کیفری هم تا حد زیادی در مقوله چک راه‌گشاست. ضمانت‌هایی مانند محرومیت‌های تجاری که در اصلاحیه قانون صدور چک دیده می‌شود.

۲-۱. اعمال محرومیت‌های بانکی پیش‌بینی شده در ماده ۵ مکرر

بر اساس ماده ۵ بانک‌ها مکلفند بعد از ثبت غیرقابل پرداخت بودن و یا کسری چک در سامانه یکپارچه بانک مرکزی، یکسری محرومیت‌هایی را برای صادرکننده چک پرداخت‌نشدنی اعمال کنند.

الف- عدم افتتاح هر گونه حساب و صدور کارت بانکی جدید؛

ممنوعیت اعطای دسته‌چک صراحتاً در این بخش نیامده است، اما ماده ۴ دستورالعمل حساب جاری ۱۳۹۷ مقرر می‌دارد: «اعطای دسته‌چک به مشتری دارای سابقه چک برگشتی رفع سوءاثر نشده، مطابق مقررات طبقه‌بندی دارایی‌ها، ذخیره‌گیری و حذف مطالبات بلاوصول از دفاتر موسسات اعتباری و همچنین مشمولین موضوع ماده ۷ قانون صدور چک ممنوع است».

ب- مسدود کردن وجوه کلیه حساب‌ها و کارت‌های بانکی و هر مبلغ متعلق به صادرکننده که تحت هر عنوان نزد بانک یا موسسه اعتباری دارد به میزان کسری مبلغ چک به ترتیب اعلامی از سوی بانک مرکزی؛

بانک‌ها مکلفند تا حساب‌های صادرکننده را مسدود کنند، اما آیا تمام حساب‌های وی را باید مسدود کنند؟ و اگر مجموع وجوه حساب‌ها بیشتر از مبلغ چک باشد چگونه عمل کرد؟ در این قسمت از ماده ابهام وجود دارد، آیا در صورت وجود حساب‌های متعدد هر بانکی که ابتدا اقدام به مسدودی نمود بقیه بانک‌ها حق اقدام ندارند و یا به نحو دیگری باید عمل کرد؟ قانون‌گذار به جای آنکه راه‌حلی ارائه نماید و قاعده‌ای برای اجماع این بند از ماده قرار دهد، صرفاً بانک‌ها و موسسات اعتباری را مکلف نموده است تا به ترتیب اعلامی از سوی بانک مرکزی اقدام به مسدود کردن حساب‌ها نمایند.

این رویکرد قانون‌گذار ایراداتی دارد، مسئله حقوق و تکالیف دستگاه‌ها در زمینه مسدود کردن دارایی‌های اشخاص و تقدم و تاخر توقیف‌ها، تاثیر بر حقوق ماهوی دارد و نمی‌توان آن را بر عهده بانک مرکزی که یک دستگاه اجرایی است گذاشت (صالح احمدی، ۱۳۹۸، ۱۵۸).

ج- عدم پرداخت هر گونه تسهیلات بانکی و صدور ضمانت‌نامه‌های ارزی یا ریالی؛

د- عدم گشایش اعتبار اسنادی ارزی یا ریالی؛

شرایط اقتصادی کنونی و افزایش چک‌های پرداخت‌نشدنی لزوم اتخاذ تدابیر پیشگیرانه و تلاش برای افزایش اعتبار چک را می‌طلبد، این واکنش‌های بانکی جدید در مقابله با صدور چک پرداخت‌نشدنی

نشدنی، مانع تکرار این جرم می‌گردد.

ضمانت اجرای مذکور با وجود آنکه شدید هستند اما با رویکرد پیشگیرانه از تکرار جرم صدور چک پرداخت نشدنی جلوگیری می‌نماید، افزایش اعتبار چک در معاملات در گرو اتخاذ تدابیر جدی‌تر در مقابله با چک است. قانون‌گذار ضمن توجه به چک، به امنیت اقتصادی نیز توجه داشته است. به همین منظور استثنایی در خصوص بنگاه‌های اقتصادی قائل شده است تا محرومیت‌های فوق منجر به اخلال در فعالیت‌های اقتصادی نگردد.

از این رو تعلیق یک‌ساله محرومیت‌های بند الف، ج و د به تشخیص شورای تامین استان در خصوص بنگاه‌های اقتصادی به منظور جلوگیری از اخلال در امنیت اقتصادی استان در نظر گرفته شده است.

البته ایرادی در مقرر فوق وجود دارد؛ شورای تامین در خصوص امور اقتصادی و تشخیص مصادیق اخلال اقتصادی تخصص ندارد و بهتر بود مرجع صالحی برای این امر معین می‌شد. ارائه معیارهایی مانند: میزان تولید و صادرات بنگاه و تعداد افراد شاغل از سوی قانون هر چند راهگشاست، اما تطبیق این معیارها با بنگاه‌های اقتصادی و عدم اعمال محرومیت‌ها برای حفظ امنیت اقتصادی امری در ارتباط با شاخص‌های اقتصادی و تخصصی است که در تخصص نهادهای امنیتی نمی‌باشد.

محرومیت‌های ذکر شده دائمی نیستند و به منظور عدم آسیب به فعالیت‌های اقتصادی افراد و بنگاه‌ها قانون‌گذار در تبصره ماده موارد رفع سوءاثر از چک را معین نموده است.

به دنبال لازم‌الاجرا شدن قانون جدید، اداره کل اطلاعات بانکی بانک مرکزی طی نامه شماره ۹۷/۴۶۸۵۱۱ مورخ ۱۳۹۷/۱۲/۲۸ ابلاغ نمود: «در صورت کافی نبودن موجودی حساب جاری صاحب حساب، بانک مکلف به پرداخت وجه چک از محل موجودی قابل برداشت صاحب حساب در سایر حساب‌های انفرادی ریالی وی در همان بانک به ترتیب اولویت از حساب جاری، حساب قرض‌الحسنه پس‌انداز، حساب سرمایه‌گذاری کوتاه مدت و حساب سرمایه‌گذاری بلندمدت است».

مقرر فوق اجازه برداشت وجه را به بانک‌ها داده است، بند ب ماده ۵ بانک‌ها را مکلف به مسدود نمودن کلیه حساب‌های صادرکننده نموده است. اما بعد از تصویب اصلاحیه قانون صدور چک، بانک مرکزی مقرر جدیدی در مورد امکان برداشت از حساب صادرکننده چک پرداخت نشدنی را داده است. این مقرر بر مبنای شرط اجازه برداشت از حساب است که به هنگام افتتاح حساب صاحب حساب آن را پذیرفته است، بنابراین بانک‌ها باید توجه داشته باشند که اگر شرط اجازه برداشت وجه از حساب به امضای صاحب حساب در نیامده باشد بانک صرفاً اجازه مسدود نمودن حساب را دارد و اجازه برداشت وجه را نخواهد داشت.

نظریه مشورتی شماره ۷/۹۷/۲۸۵۲ مورخ ۱۳۹۷/۱۱/۰۹ مقرر می‌دارد: «با توجه به تصریح تبصره ۲ ماده ۵ مکرر الحاقی قانون اصلاح صدور چک مصوب ۱۳۹۷/۰۸/۲۳، مبنی بر اعمال اقدامات موضوع ماده مزبور (علاوه بر صاحب حساب) نسبت به وکیل یا نماینده وی که از طرف صاحب حساب چک را

صادر نموده است و با لحاظ عبارت «صاحب حساب» در متن ماده یاد شده، اقدام موضوع بند ب ماده ۵ (مسدود نمودن وجوه کلیه حساب‌ها و کارت‌های بانکی و هر مبلغ متعلق) علاوه بر صادرکننده شامل صاحب حساب نیز می‌گردد.^۱

۲-۲. ایجاد سامانه صدور یکپارچه چک

یکی از تدابیر پیشگیرانه قانون‌گذار به منظور مقابله با چک پرداخت‌نشده، ایجاد سامانه یکپارچه چک می‌باشد. بعد از دستور ایجاد این سامانه، قانون‌گذار بانک‌ها را مکلف نموده تا برای ارائه دسته‌چک به مشتریان خود صرفاً از طریق سامانه صدور یکپارچه چک نزد بانک مرکزی اقدام نمایند. افزایش نظارت بر اعطای دسته‌چک به مشتریان و ایجاد شرایط پیشگیرانه در این خصوص می‌تواند منجر به اعتمادسازی بیشتر در انجام مبادلات شده و تبعاً از به وجود آمدن زمینه‌های گوناگون برای جرایم مختلف جلوگیری به عمل خواهد آورد.^۲ (روزنامه دنیای اقتصاد، ۱۳۹۸/۰۲/۰۹، ش خبر: ۳۵۲۰۱۸۹).

سامانه صدور یکپارچه دسته‌چک با اطمینان از صحت اطلاعات متقاضی، بعد از هویت‌سنجی و نبود ممنوعیت‌های قانونی در خصوص سقف مجاز اعتبار متقاضی تصمیم می‌گیرد. بر این اساس قانون-گذار اعتبار از دست رفته چک را به آن برمی‌گرداند؛ وقتی اشخاص از صحت اطلاعات و اعتبارسنجی توسط بانک مرکزی اطلاع داشته باشند در معاملات چک را سند معتبری می‌دانند و چک رونق سابق خود را باز می‌یابد.

در این خصوص بند "ج" اظهارنظر کارشناسی مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی در خصوص طرح اصلاح قانون صدور چک اظهار می‌دارد: «دریافت دسته‌چک از سوی اشخاصی که بعضاً حتی فاقد شغل و درآمد مشخصی می‌باشند، ضمن تحمیل هزینه بر جامعه و خود، موجب کاهش اعتماد فعالان اقتصادی به چک شده است. از این رو در طرح پیشنهادی در راستای افزایش اعتبار چک و جلوگیری از دریافت دسته‌چک از سوی اشخاصی که شرایط لازم را ندارند، اعتبارسنجی متقاضیان دریافت دسته‌چک در ماده ۶ مورد پیش‌بینی قرار گرفته است (مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، شماره مسلسل ۲۴۰۱۵۹۰۱، ۲۴۰۳/۲۸، ۱۳۹۷).

از این رو در قانون اصلاحی صدور چک اعتبارسنجی متقاضیان دسته‌چک الزامی گردید تا فعالان اقتصادی با خاطری آسوده چک را در معاملات خود به کار گیرند.

ماده ۵ قانون تسهیل اعطای تسهیلات و کاهش هزینه‌های طرح و تسریع در اجرای طرح‌های تولیدی و افزایش منابع مالی و کارایی بانک‌ها نیز مقرر می‌دارد: «دولت مکلف است ترتیبی اتخاذ نماید که ظرف مدت یک‌سال از تاریخ تصویب این قانون با ایجاد و به‌کارگیری نهادهای جدید مالی از قبیل

۱. همچنین نک به: اسکینی، ۱۳۸۲، ۵۶.

۲. نک به: حسن زاده و راشدی، ۱۳۸۵، ۴۳.

بانک جامع اطلاعات، رتبه‌بندی و اعتبارسنجی مشتریان، گروه‌های مشاور مالی و سرمایه‌گذاری غیردولتی، ساماندهی مطالبات معوق، موسسات تضمین اعتبار، زمینه تسهیل و تسریع اعطای تسهیلات بانکی را فراهم نماید. وزارت امور اقتصادی و دارایی موظف است با همکاری بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران ابزارهای جدید مالی اسلامی را طراحی و در بازار سرمایه و نظام بانکی کشور به جریان اندازد».

پیش‌بینی سامانه جامع بانکی در ماده ۶ در راستای اعتبارسنجی اشخاص و اعمال محرومیت‌های بانکی برای صادرکنندگان چک پرداخت نشدنی، وجود سامانه متمرکز در خصوص حساب جاری و اطلاعات گواهی عدم پرداخت امری لازم و ضروری است. وجود این سامانه موجب می‌شود تا بانک‌ها به هنگام افتتاح حساب جاری یا تقاضای دسته چک به بسیاری از اطلاعات شخص دسترسی داشته و طبق آن اطلاعات، تصمیم صحیح اتخاذ کنند.

به همین منظور در راستای پیشگیری از جرم صدور چک پرداخت نشدنی باید بانک‌ها ضمن تشخیص توان اقتصادی مشتریان، دسته چک را دسته‌بندی کند و مبلغ چک را مشخص کنند و ابتدا سقف مبلغ دسته چک پایین باشد و به مرور با توجه به روشن شدن اعتبار و خوش حسابی مشتری بانک سقف دسته چک او را به مرور بالا ببرد.

یک بحث دیگر در چک، توجه دارنده چک به تدابیر و احتیاط‌ها در خصوص دریافت چک است، دارنده باید با شناخت کامل از صادرکننده چک او را تحویل بگیرد.

۲-۳. پیش‌بینی استفاده از چک موردی

یکی از راه‌های پیشگیری از چک پرداخت نشدنی استفاده از ابزارهای جایگزین چک می‌باشد، قانون‌گذار در اصلاحیه قانون ابزار جایگزینی را پیش‌بینی نموده است. بر اساس تبصره ۲ ماده ۶ قانون صدور چک بانک مرکزی مکلف است زیرساخت خدمات برداشت مستقیم به صورت چک موردی را فراهم نماید، در چک موردی اشخاصی که چک ندارند بدون نیاز به اعتبارسنجی و استفاده از دسته‌چک امکان برداشت موردی از حسابشان مهیا می‌گردد.

پیش‌بینی چک موردی از یک‌سو باعث کاهش اصدار بی مورد دسته‌چک می‌گردد و از سوی دیگر از تکرار جرم صدور چک پرداخت نشدنی پیشگیری می‌کند.

در این مورد بند "د" اظهارنظر کارشناسی مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی درباره طرح اصلاح قانون صدور چک مقرر می‌دارد: «یکی از دلایل تمایل مردم به دسته‌چک، نبود ابزار جایگزین است. توسعه ابزار پرداخت و تعیین ضمانت‌اجرای مناسب برای آن موجب کاهش تمایل مردم به دریافت دسته‌چک شده و به تبع آن نکول چک نیز با کاهش همراه خواهد بود. وجود اسناد پرداخت متنوع می‌تواند نیاز کاذب به داشتن دسته‌چک را در اشخاص مختلف کاهش دهد. از این‌رو در راستای کاهش استفاده از ابزار چک، در تبصره ۲ ماده ۶ ابزار برداشت مستقیم مورد پیش‌بینی قرار گرفته است (مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، شماره مسلسل ۲۴۰۱۵۹۰۱، تاریخ انتشار ۱۳۹۷/۰۳/۲۸).

قانون‌گذار در تبصره چک موردی را جایگزین ابزار پرداخت وعده‌دار معرفی کرده است، اما اصولاً پرداخت چک نباید وعده‌دار باشد و چک‌های وعده‌دار کیفری نمی‌باشند. این ایراد به قانون‌گذار وارد است که نیازمند اصلاح است. چرا که چک موردی صرفاً برای برداشت مستقیم و جلوگیری از صدور دسته‌چک در موارد موردی می‌باشد و نه اینکه چک را پرداختی وعده‌دار و چک موردی را پرداخت نقدی بدانیم، بلکه چک به طور کلی وسیله پرداخت نقدی است و چک‌های وعده‌دار مورد حمایت کیفری قرار نمی‌گیرند.

۳. تدابیر غیر کیفری: ضمانت‌اجراهای حقوقی

چک به عنوان یک سند لازم‌الاجرا، قبل از آنکه ضمانت‌اجرای کیفری داشته باشد به طرق حقوقی قابل پیگیری است. حمایت کیفری از چک به دلیل کاربرد بیشتر آن در معاملات تجاری و برای اعتبار بخشی بیشتر به آن می‌باشد، بنابراین در صورت عدم پرداخت وجه چک دارنده‌ی چک می‌تواند در دادگاه‌های حقوقی علیه صادرکننده اقامه دعوا نموده و وجه چک و سایر خسارات را مطالبه نماید. بنابراین بر اساس تبصره ماده ۲ قانون صدور چک پرداخت نشدنی کلیه خسارات و هزینه‌های مقرر مانند: خسارت تاخیر تادیه، هزینه دادرسی و حق‌الوکاله بر اساس تعرفه‌های قانونی قابل وصول است.

۳-۱. جبران خسارت تاخیر تادیه

دارنده چک می‌تواند علاوه بر مطالبه وجه چک خواستار جبران خسارت تاخیر پرداخت وجه چک (تاخیر تادیه) گردد، این حق بر اساس قانون صدور چک به دارنده چک داده شده است تا در مواقعی که پرداخت وجه چک به تاخیر افتاد علاوه بر وجه چک بتواند تاخیر در پرداخت وجه و هزینه‌هایی که برای رسیدگی به پرونده چک متقبل شده است را از صادره کنه چک مطالبه نماید. به این موضوع نظریه‌های مشورتی و مواد قانونی نیز پرداخته اند که در ذیل بررسی می‌گردد. مطابق تبصره ماده ۲ قانون صدور چک، دارنده چک می‌تواند محکومیت صادرکننده را نسبت به پرداخت کلیه خسارات و هزینه‌های وارد شده مطالبه نماید. سئوالی پیش می‌آید که منظور از خسارات و هزینه‌ها چه هزینه‌هایی است؟

از این رو قانون استفساریه تبصره الحاقی به ماده ۲ قانون اصلاح موادی از قانون صدور چک مصوب ۱۳۷۶/۰۳/۱۰ مجمع تشخیص مصلحت نظام در پاسخ به این سؤال مقرر می‌دارد: «ماده واحده- منظور از عبارت «کلیه خسارات و هزینه‌های لازم از قبیل هزینه‌های دادرسی ...» مذکور در تبصره الحاقی به ماده ۲ قانون اصلاح موادی از قانون صدور چک، خسارات تاخیر تادیه بر مبنای نرخ تورم از تاریخ چک تا زمان وصول آن که توسط بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران اعلام شده و هزینه دادرسی و حق‌الوکاله بر اساس تعرفه‌های قانونی است.

نظریه مشورتی شماره ۷/۲۳۴۵ مورخ ۱۳۸۲/۰۳/۲۵ در خصوص خسارت تاخیر تادیه اشعار می‌دارد: «با توجه به قانون الحاقی یک تبصره به ماده ۲ قانون اصلاح موادی از قانون صدور چک مصوب

۱۳۷۶/۰۳/۱۰ مجمع تشخیص مصلحت نظام که به موجب آن دارنده چک می‌تواند کلیه خسارات و هزینه‌های وارد شده چه قبل از صدور حکم و چه بعد از آن مطالبه نماید و نیز با عنایت به قانون استفساریه تبصره الحاقی به ماده ۲ قانون اصلاح موادی از قانون صدور چک منظور از خسارت تاخیر تادیه بر مبنای تورم است لذا هر چند خواننده وجه چک را پرداخت کرده باشد ولی خواهان کماکان خواستار خسارت و هزینه دادرسی باشد دادگاه باید خواننده را به پرداخت خسارت تاخیر تادیه بر مبنای تورم از تاریخ سررسید چک تا زمان پرداخت وجه آن و هزینه دادرسی محکوم نماید.

بر این مبنا خواهان می‌تواند علاوه بر دریافت وجه چک خسارت‌های وارده دیگر مانند: خسارت تاخیر تادیه و هزینه دادرسی را از خواننده مطالبه کند.

نظریه مشورتی شماره ۷/۹۵۳۷ مورخ ۱۳۸۱/۱۰/۱۷ نیز در همین موضوع مقرر می‌دارد: «با توجه به تبصره الحاقی به ماده ۲ قانون اصلاح موادی از قانون صدور چک و قانون استفساریه قانون مذکور که هر دو مصوب مجمع تشخیص مصلحت نظام است، خسارت تاخیر تادیه به ذی‌نفع تعلق می‌گیرد و دادگاه مکلف است در صورت درخواست خواهان، خسارت مذکور را بر مبنای تورم، طبق شاخص بانک مرکزی از تاریخ چک تا زمان وصول، محاسبه و خواننده را به پرداخت آن، محکوم کند».

پرداخت خسارت تاخیر تادیه منوط به تحقق شرطی نشده است. از همین‌رو نظریه مشورتی شماره ۷/۸۴۹۷ مورخ ۱۳۸۰/۰۹/۱۷ مقرر داشته است: «خسارت موضوع تبصره الحاقی به ماده ۲ اصلاح موادی از قانون صدور چک مصوب ۱۳۷۶ مجمع تشخیص مصلحت نظام و استفساریه آن اختصاص به چک دارد و در این مصوبات، مطالبه خسارت تاخیر تادیه چک منوط به احراز تمکن صادرکننده نشده است و چون مصوبات مجمع تشخیص مصلحت نظام در مورد چک به قوت خود باقی است، در خصوص چک دادگاه باید بر اساس این مقررات رسیدگی و حکم صادر کند.

بنابراین بر اساس نظر مجمع تشخیص مصلحت نظام، از جمله خسارت‌هایی که دارنده چک می‌تواند از صادرکننده مطالبه نماید، خسارت تاخیر تادیه و هزینه دادرسی می‌باشد.

۲-۳. جبران خسارت معنوی و حق الوکاله

بر اساس ماده ۲۳ اصلاحی ۱۳۹۷ دارنده چک می‌تواند از دادگاه صالح صدور اجرائیه نسبت به کسری مبلغ چک و حق الوکاله وکیل، طبق تعرفه قانونی را درخواست نماید.

طبق ماده ۲۳، دارنده چک می‌تواند مستقیماً از دادگاه درخواست صدور اجرائیه نماید. این صدور اجرائیه صرفاً نسبت به کسری مبلغ نمی‌باشد؛ بلکه دارنده چک فاقد موجودی نیز می‌تواند از دادگاه درخواست صدور اجرائیه نماید و این اشاره به چک‌های دارای کسری از روی مسامحه قانون‌گذار بوده است.

نظریه مشورتی شماره ۷/۳۱۳۶-۱۳/۰۸/۱۳۹۷ اداره حقوقی مقرر می‌دارد:

مراد از عبارت «طبق تعرفه قانونی» در صدر ماده ۲۳ قانون اصلاح قانون صدور چک، تعرفه مقرر برای مرحله اجرا، موضوع ماده ۱۳ آیین‌نامه تعرفه حق الوکاله، حق‌المشاوره و هزینه سفر وکلای

دادگستری و غیره مصوب ۱۳۸۵ است.

در حال حاضر جبران خسارت معنوی در قانون اساسی و قوانین عادی دیگر از جمله قانون مسئولیت مدنی و قانون مجازات اسلامی پذیرفته شده است. براساس ماده ۱۴ قانون جدید آیین دادرسی کیفری در اسفند ۱۳۹۲ و اصلاحات ۱۳۹۴ «شاکی می‌تواند جبران تمام ضرر و زیان‌های مادی و معنوی و منافع ممکن‌الحصول ناشی از جرم را مطالبه کند». همچنین تبصره ۱ این ماده مقرر می‌دارد: «زیان معنوی عبارت از صدمات روحی یا هتک حیثیت و اعتبار شخصی، خانوادگی یا اجتماعی است. دادگاه می‌تواند علاوه بر صدور حکم به جبران خسارت مالی، به رفع زیان از طرق دیگر از قبیل الزام به عذرخواهی و درج حکم در جراید و امثال آن حکم نماید».

علاوه بر آن جبران ضرر و زیان معنوی مستند به مبانی شرعی است؛ زیرا این قانون به تصویب مجلس خبرگان و متعاقب آن قوانین عادی دیگر با تأکید بر جبران این نوع خسارت به تصویب رسیده است و مورد ایراد فقهای شورای نگهبان قرار نگرفته است؛ لذا نمی‌توان منع شرعی و قانونی برای مطالبه خسارت‌های معنوی قائل شد، هر چند تقویم آن خسارت امری پیچیده است (صدیقی فر، ۱۳۸۱، ۱۰).

برابر تبصره الحاقی ماده ۲ کلیه خسارات و هزینه‌هایی که مستقیماً و به طور متعارف در جهت وصول طلب دارنده بر او وارد شده، از دادگاه قابل مطالبه است. مجمع تشخیص مصلحت نظام در نظریه خود علاوه بر خسارت تأخیر تأدیه، مطالبه هزینه دادرسی و حق الوکاله وکیل را از مصادیق مشمول تبصره الحاقی به ماده ۲ می‌داند و دارنده چک محصور در مطالبه این گونه خسارات است، اما به نظر می‌رسد مجمع بایستی علاوه بر موارد مذکور هزینه تحقیقات محل و ارجاع امر به کارشناسی را پیش بینی می‌نمود؛ همانگونه که در قانون آیین دادرسی مدنی خسارت را عبارت از هزینه دادرسی، حق الوکاله وکیل و هزینه‌های دیگر که به طور مستقیم مربوط به دادرسی بوده و برای اثبات دعوی یا دفاع لازم است از قبیل حق الزحمه کارشناسی، هزینه تحقیقات محلی و... می‌داند؛ گرچه این ماده بیانگر قاعده عام بوده ولی شامل کلیه دعاوی و دعوای چک می‌شود.

نتیجه

گرچه سیاست کیفری، به دنبال گسترش استفاده از چک، در پی حمایت از صادرکنندگان و دارندگان چک بوده است؛ همچون آغاز این حمایت، اکنون با رخ نمودن نقضهای حمایت کیفری از صدور چک بلامحل، قانونگذار ضمانت‌اجراهای بانکی و حقوقی برای مقابله با چک پیش‌بینی نموده است. با وجود این تغییرات، چک هنوز جایگاه خود به عنوان جایگزین پول در معاملات را نیافته است، همچنین بخش عمده‌ای از پرونده‌های قضایی، پرونده‌های مربوط به چک پرداخت‌نشده است. در تحلیلهای بسترهای جامعه‌شناختی این تغییرات، در سال ۱۳۸۲ به دنبال حذف جنبه کیفری از چک‌های وعده‌دار، تضمینی و مشروط گمان می‌رفت به تدریج قانون‌گذار جنبه کیفری چک را حذف نماید و چک نیز مانند سایر اسناد تجاری فاقد ضمانت‌اجرای کیفری گردد؛ اما به دلیل مقبولیت چک و

اعتبار آن در میان مردم جرم‌زدایی از آن تا حد زیادی از این اعتبار می‌کاست. از این‌رو در اصلاحیه سال ۱۳۹۷ قانون‌گذار به جای جرم‌زدایی از چک پرداخت‌نشدنی تدابیر جدیدی را در مقابله با آن اتخاذ نمود. این رویکرد را می‌توان رویکردی میانه و متأثر از لزوم پیروی از مقتضیات زمان و مکان و نیز مرتبه‌مندی مواجهه حکومت با انحرافات و بزه‌ها دانست که در میانه‌ی سخن از تشدید مجازات چک و گاه، جرم‌زدایی، به تدابیر پیشگیرانه روی آورده است.

تدابیر پیشگیرانه به منظور مقابله با چک پرداخت‌نشدنی از وقوع جرم و تکرار آن است که گاه تدابیر به صورت اقدامات بانکی پیش‌بینی شده؛ و طی آن ابتدا بانک‌ها مکلفند به هنگام صدور دسته-چک از سامانه صدور یکپارچه دسته‌چک وضعیت و فقدان ممنوعیت‌های قانونی متقاضی را استعلام نمایند. این ساز و کار ضمن تعیین سقف مجاز اعتبار متقاضی موجب رونق و اعتبار بخشی بیشتر به چک می‌گردد.

بعد از تعیین سقف مجاز برای دسته‌چک، قانون‌گذار به منظور پیشگیری از صدور بی‌دلیل دسته-چک و گسترش بی‌رویه دسته‌چک در جامعه، صدور چک موردی را پیش‌بینی نموده است تا با این روش هم تقاضای مشتریان برطرف نشود و هم از گسترش دسته‌چک‌های بی‌استفاده جلوگیری نماید. در مرحله بعد از وقوع جرم صدور چک پرداخت‌نشدنی، قانون‌گذار علاوه بر تشدید مجازات و اتخاذ مجازات تبعی، محرومیت‌های بانکی نظیر: عدم افتتاح حساب و صدور دسته‌چک، همچنین مسدود نمودن حساب‌های صادرکننده چک را در نظر گرفته است تا از این طریق بتواند از صدور چک‌های پرداخت‌نشدنی بیشتر جلوگیری نماید.

با توجه به عدم پذیرش جرم‌زدایی از چک در شرایط کنونی جامعه، اتخاذ تدابیر پیشگیرانه به منظور مقابله با صدور چک‌های پرداخت‌نشدنی بهترین اقدام فعلی است. امید است که با فراهم آمدن زمینه‌های جامعه‌شناختی برای حذف جنبه کیفری چک به مرور قانون‌گذار ضمن بازایی اعتبار از دست رفته چک زمینه را برای جرم‌زدایی از چک فراهم نماید. علاوه بر قانون‌گذاری جدید در حوزه چک، عمل به این قانون و فراهم آوردن بسترهای لازم برای ایجاد سامانه یکپارچه صدور چک، ایجاد چک‌های موردی و سایر تدابیر و ساز و کارهای اتخاذی در قانون نیز حائز اهمیت است.

فهرست منابع

۱. اسکینی، ربیعا، (۱۳۸۲)، نقش بانکها و پیشگیری از صدور چک بلامحل، ماهنامه مفید، شماره ۳۷.
۲. آقایی نیا، حسین، (۱۳۹۰)، سیاست کیفری سختگیرانه در قبال جرایم کیفری خرد در پرتو راهبرد تسامح صفر با تاکید بر حقوق کیفری ایران و آمریکا، فصلنامه دانش انتظامی، سال دوم، شماره ۱۳.
۳. باختر، سید احمد، (۱۳۸۷)، مجموعه کامل آرای وحدت رویه دیوان عالی کشور، چاپ اول، نشر جنگل.
۴. بشیریه، تهمورث، مهتاب پور، محمد کاظم (۱۳۹۲)، سیاست کیفری قانون گذار درباره ی چک مبتنی بر ماهیت تجاری آن، آموزه های حقوق کیفری، شماره ۶.
۵. جزایر فارسانی، سید عباس، (۱۳۷۸)، لزوم ضمانت اجرای کیفری چک، مجله دادرسی، شماره ۱۵.
۶. جزایری فارسانی، سید عباس، (۱۳۷۵)، نگرشی بر قانون چک و تحولات اخیر آن، تهران: انتشارات ایل.
۷. حسن زاده، علی، راشدی، علی، (۱۳۸۵)، بررسی دلایل سوء کاربرد چک در نظام بانکداری ایران، تهران: پژوهشکده پولی و بانکی بانک مرکزی ایران.
۸. حسینی، سیدمرتضی، عطایی، علی، (۱۳۸۱)، مجموعه آرای هیئت عمومی دیوان عالی کشور، تهران: نشر بوتیقا.
۹. صالح احمدی، سعید، (۱۳۹۸)، قوانین صدور چک در نظم کنونی، چاپ اول، تهران: کتاب آوا.
۱۰. صدیقی فر، مینا، (۱۳۸۷)، ضمانت اجراهای حقوقی و کیفری در قانون صدور چک، مجله تعالی حقوق، سال سوم.
۱۱. صفاری، علی، (۱۳۸۴)، توجیه یا دلیل آوری برای مجازات، مجله تحقیقات حقوقی، شماره ۴۲.
۱۲. قدیری، پروانه، (۱۳۹۲)، فردی کردن اقدامات غیر کیفری در برابر مجرمین، استاد راهنما: ایرج گلدوزیان، گرایش حقوق جزا، دانشکده حقوق، دانشگاه آزادی اسلامی، نراق.
۱۳. غفاری، محمد، (۱۳۸۶)، عوامل توجیه کننده جرم زدایی، مجله حقوقی عدالت آراء، ش ۸.
۱۴. مجموع نویسندگان، (۱۳۸۸)، علوم جنایی، مجموعه مقالات در تحلیل از استاد محمد آشوری، تهران: سمت.
۱۵. محمدیاری، پگاه، (۱۳۹۴)، جرم زدایی از صدور چک پرداخت نشدنی در حقوق ایران، پایان نامه چاپ نشده کارشناسی ارشد دانشگاه تبریز، تبریز.
۱۶. میرمحمدصادقی، حسین، (۱۳۹۳)، جرایم علیه اموال و مالکیت، تهران: نشر میزان.
۱۷. ولیدی، محمد صالح، (۱۳۶۶)، حقوق جزای اختصاصی، تهران: نشر امیرکبیر.
۱۸. قانون چک های تضمین شده مصوب ۱۳۳۷/۰۴/۲۲
۱۹. قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲/۰۲/۰۱
۲۰. قانون مجازات صادرکنندگان چک بدون محل مصوب ۱۳۱۲/۰۵/۰۸
۲۱. قوانین صدور چک و اصلاحیه های آن در سال های مختلف
۲۲. لایحه چک های تضمین شده ۱۳۳۴/۰۳/۱۴

